

BOEKBESPREKINGEN

PATRICIA DAILEY, *Promised Bodies. Time, Language, and Corporeality in Medieval Women's Mystical Texts* (New York: Columbia University Press, 2013). Cloth, 272 pages, ISBN: 978-0-231-16120-6, \$55.00.

Since the appearance of *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women* in 1987 and *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion* in 1992, Caroline Walker Bynum's seminal works on female spirituality in the Middle Ages have stimulated a large number of studies on the subject. Scholars have also attempted to nuance the rather binary notion of female and male spiritual and ascetical practices as presented by Walker Bynum, and Patricia Dailey's *Promised Bodies* represents an important and fresh addition to the debate surrounding gender and the religious literature written by women. Although Dailey claims to "look at embodiment in non-gender-specific terms, reassessing the value of gender as a category", her project is much more ambitious and far-reaching. For the first time the notion of embodiment itself, as manifested in women's mystical texts, is explored in great depth from the perspective of its Christian theological roots. Dailey also sets out to convey a much more nuanced concept of female embodiment as a whole, by approaching the female body as manifested in women's religious texts less as a purely physical, feminine instrument for articulation and an entire, fixed entity, than as something dual that harbours the divine and thereby has the capacity of enabling transformation, through writing and literature in particular.

Dailey's argument is underpinned by an examination of Paul, Origen and Augustine in relation to their ideas of the body. Rather than being something that exists as one single entity, Dailey demonstrates how the body is envisaged on two levels, that is, an inner spiritual body and an outer material body. The latter must be aligned with the former in order for the divine to be experienced, and language is a crucial element in working towards the full adoption of the spiritual body. "In other words, both language and the body hold promise" and both represent links – temporal and textual – between the seen and unseen. It is this in-depth exploration of the theological tradition informing women's mystical texts that makes *Promised Bodies* an innovative and significant book in the domain of medieval religious studies. Although women's religious texts in the Middle Ages have often been seen as either creating a new 'type' of theology (for example, what Bernard McGinn calls 'vernacular' theology and Barbara Newman 'imaginative' theology), and specific texts authored by women have also been studied in terms of their theological context, Dailey essentially offers a new approach, one that is contextually broad and offers an entirely new way of considering medieval religious women's writing from the perspective of the letter and the body. More than anything, it provides a convincing argument for moving away from "our contemporary desire to designate all forms of embodiment as being of the 'flesh'".

The Dutch beguine mystic, Hadewijch of Brabant, provides the primary focus of the textual analysis undertaken, and is also the basis for Dailey's extensive theoretical arguments relating to the "interweaving" between the inner and outer bodies through texts. Both Chapter 2, 'The Mystic's Two Bodies: The Temporal and Material Poetics of Visionary Texts', and Chapter 3, 'Werke and the Postscriptum of the Soul', are mostly based on Hadewijch's *Visions* and *Letters*, while Chapter 4, 'Living Song: Dwelling in Hadewijch's *Liederen*', is largely based on the *Liederen* and *Letters*.

Despite this, Dailey sets out to engage broadly with medieval women's mystical texts and makes conclusions about medieval women's writing as a whole as "performing" theological meaning. Although Hildegard's and Marguerite d'Oingt's visions are treated to some extent in Chapter 2, the greater part of the texts concentrated on remain those of Hadewijch. It comes as somewhat of a surprise, therefore, that Julian of Norwich and the *Ancrene Wisse* (an anonymous rule for anchoresses) make up such a large part of the conclusion. This could, perhaps, have been avoided, had the comparative corpus either been more balanced and integrated, or the focus remained exclusively on Hadewijch with references to other texts by women where relevant. As it is, Hadewijch specialists might overlook this book, and those expecting a broader survey of medieval texts by religious women may be disappointed.

Although the *Liederen* and the *Visions* provide the primary focus of Dailey's study, one is, at times, left with the distinct feeling of never entirely gaining a clear idea of how the texts treated here function precisely in relation to the theoretical and philosophical arguments presented in the book. For example, Dailey says of the *Visions*, "The body and letter are involved in a poetic work that negotiates the prohibition against scriptural interpretation in the guise of scriptural application. Scripture is applied to the understanding of the inner and outer persons and is a force for refiguring one in the promise of the other." The "poetic work" referred to here is not always systematically demonstrated through textual examples, leaving the reader wishing for a more solid grasp of the textual material. This is much less problematic in Chapter 3, 'Werke and the Postscriptum of the Soul', where a much more explicit and clearer sense is gained of how precisely the *Visions* encompass *materie* (material), *werke* (work), *lichame* (the body), and suffering in the drive for union with the divine through frequent references to passages in the text.

Ultimately *Promised Bodies* has almost as much, if not more, to say about medieval women's writing, textuality, and devotional reading practises as it does about theological notions about the body and embodiment, for, as Dailey argues persuasively, the two are inextricably entwined. The innovative methodological approach employed in the book, which focuses on the theological tradition of the body, will hopefully prompt scholars to look at a broader range of medieval spiritual literature – authored by both men and women – to gain a greater understanding of their "exegetical, pedagogical project". As Dailey argues, these texts embody the divine (or experience of the divine) in language, thereby providing an example or model of how one should conform to one's divine origins. Rather than describing the divine as a theologian might, the divine is "performed" in these texts and writing becomes "an instrument through which divine work is performed."

Imke de Gier

University of Antwerp, Ruusbroec Institute

PATRICIA STOOP, *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)*, Hilversum: Verloren, 2013 (*Middeleeuwse Studies en Bronnen*, 127), 495 blz., geïllustreerd, ISBN 9789087041953, € 39,-

De bronnen bewaard uit het Brusselse klooster Onze Lieve Vrouw ter Rosen gheplant in Jericho zijn zeer gevarieerd en informatief. Samen leveren ze uniek materiaal voor de studie van onder meer de Middelnederlandse literatuur en de omgang met en

productie van boeken in een reguliere kanunnikessenklooster onder de directe invloed van het Kapittel van Windesheim. De Middelnederlandse bibliotheek van het klooster is relatief goed bewaard: dertig handschriften zijn overgeleverd en van vier meer hebben we gegevens. Het gaat daarmee om het derde grootste corpus aan Middelnederlandse handschriften uit een vrouwenklooster in de Nederlanden. Als kers op de taart bevatten die codices niet minder dan vier bundels met in het convent gehouden preken die in zeer hoge mate geredigeerd, geordend en verzameld zijn door de zusters zelf. Zij vormen de kern van Patricia Stoops boek. Ik geef hieronder een overzicht van de studie en voeg daarna nog enkele opmerkingen toe.

In hoofdstuk 1 wordt het materiaal kort voorgesteld en komt Patricia Stoop tot het formuleren van de onderzoeksvragen via de situering van haar werk in het relevante wetenschappelijke onderzoek. Haar studie naar de manier waarop de tekst van de conventspreken zoals overgeleverd in de handschriften tot stand is gekomen, richt zich in de eerste plaats op een analyse van de teksten zelf, terwijl haar voorgangers zich daarvoor vooral op externe gegevens baseerden. De vraag naar het aandeel van de zusters in het redigeren en bundelen van de preken speelt een hoofdrol in haar onderzoek. Een tweede aandachtsgebied is het schrijven tegen betaling, waarover de rekeningen van Jericho concrete informatie bevatten. In combinatie met de bekende codices geven die bronnen ook zicht op de handschriftenproductie voor de eigen gemeenschap. Om de vraag naar het ontstaan van de geschreven versie van de preken en de bundeling van die teksten te beantwoorden, onderzoekt Stoop eerst de schrijfbedrijvigheid van de zusters, in de hoofdstukken 2 en vooral 3.

Hoofdstuk 2 schetst de historische context. Patricia Stoop overloopt kort de geschiedenis van het klooster, dat in 1456 uit de fusie van twee conventen is ontstaan. Ze besteedt veel aandacht aan de verschillende ambten in vrouwenkloosters onder de invloed van het Windesheims kapittel en stelt daarbij de mannelijke en vrouwelijke gezagsdragers in Jericho voor. Verderop blijkt dat vooral de toekomstige eerste drie priorinnen bij het op schrift stellen van de preken en de bundeling ervan betrokken waren. Tijdens hun prioraat hebben deze vrouwen samen met de eerste rector Jan Storm een 'literaire', intellectuele koers aan het klooster gegeven. De rekeningen geven een inzicht in sommige aspecten van het dagelijks leven in het klooster, waaronder natuurlijk de textiel- en schrijfbaarheid die mee voor inkomsten zorgden. De centrale personen in de prekenproductie van Jericho komen aan bod in een apart kapittel, met name de drie biechtvaders van wie de zusters de preken in bundels hebben verzameld en de vijf identificeerbare zusters die verantwoordelijk zijn geweest voor het redigeren van de preken en het samenstellen van de bundels.

In het genoemde kapittel is de onduidelijkheid die heerst rond de identiteit van de redactrice van de preken in de tweede bundel van rector Jan Storm intrigerend. Gaat het hier inderdaad om de toekomstige priorin Janne Colijns of misschien toch om een naamgenote? We kunnen alleen hopen dat er nog bronnen zullen opduiken die uitsluitsel geven. Niettemin is Patricia Stoop erin geslaagd om tegen het einde van haar boek overtuigend te argumenteren dat het wel degelijk om de priorin gaat, door de combinatie van haar onderzoek van de proloog bij de bundel, de codices en archivalische bronnen.

Hoofdstuk 3 geeft een overzicht van de schrijfbaarheid in Jericho, die zijn hoogtepunt kende tussen 1465 en ongeveer 1510. De archivalische bronnen leveren onder andere gegevens over de inrichting en werking van het scriptorium en het schrijven tegen betaling. Van drieënveertig zusters uit die periode is bekend dat ze konden schrijven. De geproduceerde boeken zijn van een professioneel niveau en vertonen een grote eenheid van stijl in schrift en decoratie, zelfs in die mate dat handen binnen dezelfde codex

in enkele gevallen niet te onderscheiden zijn. Schrijfmeesteres Barbara Cuyermans speelt ook een rol in het redigeren van de conventspreken. Daarnaast was zij net als haar opvolgster waarschijnlijk ook betrokken in de school, waar meisjes vanaf zeven of acht jaar werden onderwezen die gewoonlijk later toetraden tot de gemeenschap. Het hoofdstuk geeft zover als mogelijk een overzicht van de handschriftenproductie voor de eigen gemeenschap en het schrijven tegen betaling.

In de twee volgende hoofdstukken gebruikt Patricia Stoop haar informatie over de schrijfcultuur in het klooster voor de analyse van het ontstaan van de geschreven versie van de preken en de redactie van de bundels. Drie van de vier prekencollecties zijn voorzien van een proloog waarin de hoofdredactrice van de preken en/of bundels informatie geeft over het hoe en waarom van haar werk. Welke interpretatie men ook aan deze inleidende teksten wil geven, bij de confrontatie van die gegevens met de teksten zelf en met hun dragers kan men er niet omheen dat zij slechts een deel van de complexe realiteit achter de redactie van de afzonderlijke preken en de samenstelling van de bundels weergeven. De betrokkenheid van de predikanten zelf varieerde en is meestal niet duidelijk aan te tonen. Stoop noemt de neergeschreven preken wel uitdrukkelijk 'nieuwe' teksten, waarin de redactrices altijd een creatief aandeel hebben gehad. Zeker bij het ordenen van de teksten zijn meerdere zusters betrokken en soms zijn er ook redactionele ingrepen in de preken zelf. In haar analyse besteedt Patricia Stoop aandacht aan de verschillende fasen in de redactie van de preken en van de bundeling.

Hoofdstuk 4 is gewijd aan de redactie van de preken. Na een studie van de prologen bij de bundels, analyseert Stoop haar materiaal naar structuur, doelstellingen, tal van stijlelementen, beeldspraak, gebruik van *auctoritates* en veel meer. Veel aandacht gaat ook naar de mnemotechnische middelen waarmee de gesproken tekst in eerste instantie werd onthouden voor hij in punten of anders werd genoteerd. De toekomstige priorin Maria van Pee schreef de preken uit de eerste bundel van Jan Storm eerst voor eigen gebruik op, zo blijkt uit haar proloog. Hun uitwerking vertoont een evolutie, vermoedelijk naar mate Maria's zelfvertrouwen in het redigeren groeit: aanvankelijk geeft ze enkel de hoofdlijnen weer, die ze met enkele citaten uit gezaghebbende bronnen aanvult, maar later werkt ze deze lijnen volgens Stoop naar eigen inzicht uit. Een tweede zuster, die niet wordt vermeld in de proloog, lijkt Maria's teksten voor gebruik door andere lezers geschikt te hebben.

Janne Colijns, die vermoedelijk het overgrote deel van de preken uit de tweede bundel van Jan Storm uitwerkte, was de literair meest begaafde van de redactrices. Uit de analyse van stijl en bronnen komt naar voor dat zij rechtstreeks toegang had tot (Latijnse) traktaten met klassieke, vroegchristelijke en contemporaine auteurs, vermoedelijk via de mannenkloosters waarmee het klooster of de individuele zusters betrekkingen hadden. Dezelfde constatering geldt voor Anne Jordaens, die de preken van Willem Storm redigeerde (zie verderop). Als enige van de redactrices van Jan Storm legt Janne zeer de nadruk op het belang van contemplatie en gebruikt ze mystiek getinte terminologie. Constateringen als de laatste tonen aan dat de zusters de vrijheid hadden om het stramen van de preek naar eigen inzicht uit te werken. De bundel bevat ook een paar preken die door anderen op schrift zijn gesteld en samen met de teksten van Maria van Pee uit de eerste bundel maakt dat verdere profilering van de verschillende redacteurs mogelijk. Hoewel de proloog uitdrukkelijk vermeldt dat Janne *rollen, brieven ende oude quaternen ghescreven metter hant des selven predicaers* tot haar beschikking had, betoogt Patricia Stoop dat het aandeel van de *auctor intellectualis* in de door haar uitgeschreven preken relatief klein is. Zij zou meer hebben gewerkt aan de hand van haar eigen notities, die zich door de gevolgde mnemotechnische methode richtten

op de hoofdlijnen van de preek. Die zou ze dan met eigen materiaal, deels afkomstig uit geschreven bronnen, hebben uitgebouwd en geïllustreerd.

De zogenaamde Jericho-collectie bevat in hoofdzaak de neerslag van predicaties die sprekers van buiten het klooster in de kerk van Jericho hielden, met name Brusselse dominicanen en minderbroeders van Boetendaal. Daarnaast komen er enkele preken van eigen biechtvaders in voor. In totaal zijn vier preken uitgewerkt door schrijfmeesteres Barbara Cuyermans en de rest door de latere priorin Elisabeth van Poyle. Aan de hand van dit gevarieerde materiaal kan het aandeel van de predikanten in de geschreven tekst wat nader worden omschreven. Zo vallen de verschillende benaderingen die Maria van Poyle voor de uitwerking gebruikt (b.v. anekdotisch en verhalend tegenover direct en zakelijk) toch grotendeels samen met de verschillende predikanten. Stoop sluit niet uit dat ook de externe sprekers voor de redactie geschreven notities hebben geleverd.

Net zoals het geval is voor Jan Storm hebben de zusters ook een auteurscollectie willen maken van de preken van hun biechtvader Paul van Someren. De bundel is als enige niet voorzien van een proloog, maar een postuum colofon schrijft het handschrift aan Anne Jordaens toe. Naar analogie met de bundels van Storm neemt Stoop aan dat zij ook een aandeel in de redactie van de preken heeft gehad, indien ze die al niet zelf heeft uitgeschreven. De teksten zijn op een zeer consistente manier geredigeerd, doelbewust en systematisch, met veel minder diversiteit dan in de andere bundels. Dit kan verklaard worden door aan te nemen dat de auteur zelf een belangrijk aandeel in het uitschrijven van de teksten had.

Het vijfde en laatste hoofdstuk behandelt de redactie van de verschillende bundels. Ze zijn allemaal volgens het kerkelijk jaar geordend en houden daarmee de volgorde waarin de predicaties over de jaren heen zijn gehouden, niet aan. De toetsing van gegevens uit de prologen van de eerste drie bundels aan de resultaten van codicologisch onderzoek leidt tot belangrijke inzichten. Ook hier blijkt de realiteit veel complexer dan de prologen suggereren. Patricia Stoop ziet in de duidelijk planmatige opzet van alle bundels en de samenwerking van verschillende personen die steeds weer naar voren komt, een aanwijzing dat het werk in opdracht van de rector, de respectievelijke priorinnen of de predikanten zelf kan zijn ondernomen. In hoeverre de redactrices van de preken ook betrokken zijn geweest bij het verzamelen, ordenen, tot een geheel smeden van de teksten en het kopiëren lijkt enkel bij de Jerichobundel duidelijk. Hier verzamelde en ordende de conversin Mergriete van Steenberg de preken die haar medezusters redigeerden. Ze bracht hier en daar kruisverwijzingen aan en kopieerde alles in één handschrift. Niettemin is het schrijven niet lineair verlopen.

De genese van het handschrift met de tweede bundel van Jan Storm is het meest gecompliceerd. Het boek bevat een tekstblok (blok IV) dat dertig jaar of meer ouder is dan de rest. Patricia Stoop vermoedt dat het een restant is van een ouder afschrift van de bundel waarvan het grootste deel als gevolg van slijtage werd vervangen. Dit blok is ook het enige gedeelte dat door de latere priorin Janne geschreven kan zijn. De jongere tekstblokken lijken pas na het kopiëren in de juiste volgorde gelegd. Mogelijk werd de oorspronkelijke collectie uitgebreid met preken die door andere, anoniem gebleven zusters zijn uitgewerkt. Sommige preken vertonen ook redactionele ingrepen. De toeschrijving van het handschrift aan Janne Colijns gebeurt in een opgeplakt colofon, misschien een restant van het oudere boek. Het is interessant om te constateren dat de codex aantekeningen bevat die wijzen in de richting van voorlezing in de refter en ook onderricht.

Het korte hoofdstuk Schrijven in Commissie vat de resultaten van de lange studie tot een handzaam beeld samen en situeert ze in het (internationale) onderzoek. De bevindingen geven zeker de nodige achtergrond om ook andere overgeleverde collecties

van conventspreken en aanverwante teksten (opnieuw) te bekijken. Daarnaast vergroten zij het inzicht over de bijdrage van de vrouwenkloosters in de kringen van de Moderne Devotie in de verspreiding van handschriften. De zusters van Jericho schreven niet alleen niet alleen systematisch *pro pretio* voor zowel kloosters en individuele reguliere en seculiere geestelijken als voor wereldlijke personen, maar stuurden ook handschriften naar kloosters waarmee ze banden hadden. Eveneens zijn er aanwijzingen dat ze toegang hadden tot de bibliotheken van de mannenkloosters waarmee ze betrekkingen hadden.

Het boek sluit af met vier belangrijke bijlagen die het materiaal ontsluiten dat Stoop bij haar interpretaties gebruikt. Eerst komt een codicologische beschrijving van alle handschriften met literaire teksten afkomstig uit het klooster, Middelnederlandse en Latijnse. De daarop volgende opsomming en beschrijving van relevante archivalische bronnen bevat de editie van een achttiende-eeuwse namenlijst van de vrouwelijke en mannelijke bewoners van het klooster sedert de stichting, die op oudere bronnen teruggaat. Deze lijst speelt onder meer een rol in de argumentatie rond de identiteit van Janne Colijns. Hoewel mijn opmerking die bewijsvoering niet aantast, wil ik er toch op wijzen dat het niet helemaal duidelijk is waar de termen 'met der woenst comen', 'brulocht'/'bruoet' zijn en 'gecleed' worden precies naar verwijzen. Het is ook niet zeker of de verschillende bronnen binnen Jericho die terminologie consequent hanteren. De data die Patricia Stoop uit de bronnen afleidt voor de professie van een aantal zusters hebben misschien eerder betrekking op hun inkleding, dus op de start van het noviciaat waarbij zij het habijt ontvingen. De derde bijlage omvat de editie van de drie prologen bij de besproken bundel. Tenslotte volgt een lijst met de conventpreken in de verschillende handschriften (niet de afschriften). De studie wordt afgerond met een uitvoerige bibliografie, een lijst van illustraties en verscheidene registers. Zoals de onderzoekster zelf aangeeft, is een editie van de preken zeer gewenst.

Patricia Stoop heeft haar studie terecht multidisciplinair opgezet en dat laat haar toe de juiste vragen te stellen aan het materiaal dat ze tot haar beschikking heeft en eruit te halen wat mogelijk is. Haar grote eruditie spreekt niet alleen uit de hoofdttekst maar evenzeer uit de menigte aan voetnoten, die ingaan op veel aspecten die voor de hoofdproblematiek zijdelings relevant zijn. Alle onderzoek is minutieus uitgevoerd, maar zoals in bijna alle reconstructies van een ver verleden zijn de bewijzen voor de ingenomen standpunten niet altijd sluitend. Andere interpretaties op ondergeschikte punten zijn zeker mogelijk, maar dat brengt de hoofdconclusies niet in gevaar.

Het boek leest niet altijd even vlot. Vooral in hoofdstuk 4 en 5 zijn de analyses zeer uitgebreid. Verder worstelt de auteur soms met het feit dat gegevens uit elk van de hoofdstukken nodig zijn om tot een volledig beeld van een deelaspect te komen. Dit is het duidelijkst bij de kwestie rond de identiteit van Janne Colijns en haar inbreng in de tweede prekenbundel van Jan Storm. Patricia Stoop ontsluit haar eigen tekst echter voorbeeldig via kruisverwijzingen in de tekst en de voetnoten, wat haar redeneringen beter te volgen en ook verifieerbaar maakt. Het boek had korter gekund, maar aangezien dit soort studies toch nooit een breder publiek trekt, kunnen we enkel dankbaar zijn voor de mate van detail. De resultaten en andere verdiensten van deze studie zijn indrukwekkend.

Carine Lingier
Bergen (Noord-Holland)